

Közeledés Istenhez a teológiai erények útján Sziénai Szent Katalin tanításában

SIPOS KATALIN

Abstract

Pope Paul VI. declared St. Catherine of Siena and St. Theresa of Avila to be Doctors of the Church, breaking by this act a long tradition in a twofold way: first, because they were the first two female Doctors of the Church; second, because Catherine of Siena became the first and so far only Doctor who is a lay person. In this study, we shall examine St. Catherine's account of the three theological virtues in the *Dialogues*. The questions we shall ask are: what has Catherine to say concerning our ability to know the love of God? How is the gift of the fear of God connected to hopefulness? What are the stages of growth in love?

The *Catechism of the Catholic Church* stresses that the three theological virtues prepare us for an essential relationship with the Holy Trinity. Therefore, a careful examination of the teachings of such a highly praised Saint is of great importance.

Keywords: *Saint Catherine of Siena, theological anthropology, theological virtues, growth in holiness, Dialogue.*

Kulcsszavak: *Sziénai Szent Katalin, teológiai antropológia, isteni erények, élet-szentségben való növekedés, Dialógus.*

I. BEVEZETÉS

VI. Pál pápa 1970-ben felvette az egyháztanítók közé Sziénai Szent Katalint és Avilai Nagy Szent Terézt, kétszeresen is megtörve ezzel az addigi tradíciót:

SIPOS KATALIN katekéta, a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola 2021-ben végzett hallgatója; siposkatalin94@gmail.com

ők ketten voltak ugyanis az első női egyháztanítók, emellett Szent Katalin az első és eddigi egyetlen, aki világi hívő. Ebben a tanulmányban az ő gondolatait fogjuk megvizsgálni a három isteni erényről.

Mit ír Szent Katalin Isten szeretetének megismerhetőségéről? Hogyan kapcsolódik az Isten félelmének ajándéka a reménységhez? Melyek szerinte a szeretetben való növekedés egymást követő fokai? Ezekre és még további, a témához kapcsolódó kérdésekre keresem a választ ebben a tanulmányban.

A katekizmus hangsúlyozza, hogy a három isteni erény felkészíti az embert arra, hogy élete kapcsolatban legyen a Szentháromsággal. Ennek a témának a jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni, érdemes tehát egy, az egyház által is kiemelt szent tanítását megvizsgálni ebben a témában.

Szent Katalin a középkor domonkos rendi misztikus szentje (Siena, 1347. március 25. – Róma, 1380. április 29.), intuitív alkatú misztikus, aki a gondolatait képekben fogalmazza meg. Sienában, egy egyszerű családban született szülei huszonötödik gyermekeként. Hatévesen egy látomás hatására szüzességi fogadalmat tesz, majd tizenöt évesen belép a domonkos harmadrendbe a mantelláták közé. Az általa írkokokon keresztül írt *Dialógus*¹ a lélek misztikus párbeszéde Istennel, amelyben a lélek kérdéseket tesz fel, és ezekre Isten válaszol. Szent Katalinnak a három isteni erényről szóló gondolatait is ezen a művén keresztül fogjuk megvizsgálni.

A sienai misztikus a *Dialógus* a halála előtt két évvel, 1378-ban fejezte be. Ebben a könyvben négy kéréssel fordul Istenhez: először önmagáért imádkozik, majd az egyház megújulását kéri, harmadjára az egész világért könyörög, és végül az isteni gondviselést kéri általánosságban, egy esetre pedig különösen is.² E kérések mentén tanítja őt az Isten az ember méltóságáról és céljáról, a bűnről és az erényről, az ember hivatásáról és boldogságának forrásáról.

A *Dialógus* négy részből áll, felépítése a következő:

- Bevezetés: Szent Katalin négy kérése (önmagának, az egyházért, a viláért, majd a gondviselés kérése a lelkiatyja és egy bűnös lélek számára), végül önfelajánlása (1–2. fejezet).

---

¹ SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Dialógus*, Szent István Társulat, Budapest, 1983. (ford. Csertő György)

² Ez az eset, amiért Katalin külön imádkozott ekkor: Niccolo di Tuldo perugiai fiút koholt vádak alapján ítélték el, aki az ítélet hallatán tehetetlen haragjában Isten ellen fordult. Katalin hatására végül megtért a kivégzése előtt. Vö. SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Dialógus*, i. m., 139. fejezet, 254.

- A Mennyei Atya megválaszolja a négy kérést (3–20. fejezet).
- A válaszok bővebb kifejtése (21–165. fejezet).
- Konklúzió: a könyv summázása, végén Istent dicsőítő ima (166–167. fejezet).³

A könyv hangvétele bensőséges, hiszen egy beszélgetést ír le az Istent szerető lélek és az őt szerető Isten között. A műben Isten válaszol Szent Katalin kéréseire, és ilyenkor Katalin Istent egyes szám első személyben szólaltatja meg. A szerző sok hasonlatot használ, és képekben fejezi ki magát, amelyek eredetiek és könnyen megjegyezhetők, mert az akkori emberek által nap mint nap látott dolgok az alapjai (a szeretet fája, a nap mint Isten jelképe, az erények hídja, fogadó, lámpás stb.).⁴

2. SZENT KATALIN TEOLÓGIAI ANTROPOLÓGIÁJA

Ahhoz, hogy pontosan megértsük Szent Katalin isteni erényekhez kapcsolódó gondolatait, érdemes megvizsgálni az általa képviselt antropológiát: mi az ember létének célja, hogyan érheti azt el, milyen eszközök segítik ebben, és egyáltalán ki ő Isten számára?

Szent Katalin a személyt mindig az Istennel való viszonyában vizsgálja, és kihangsúlyozza a személy méltóságát: Isten szeretetből a saját hasonlatosságára teremtette őt, beleszeret a saját alkotásába, és az angyalok testvérévé teszi, boldogságára vágyik. Így ír erről egy levelében Viscontinak, Milánó urának:

„Vedd észre, hogy mielőtt te szerettél volna, már szerelve voltál; mert Isten önmagába tekintve szerelmese lett teremtménye szépségének, és e kimondhatatlan szeretetének tüze arra készítette – és ez volt egyetlen célja –, hogy örök életet adjon a léleknek, és boldoggá tegye őt abban a végtelen jóban, amit Isten önmagában birtokol.”⁵

---

³ BENEDICT ASHLEY: *Guide to Saint Catherine's Dialogue* [2020. 11. 06.] <https://motherofmercychapter.com/Library/Dialog%20of%20Catherine%20of%20Siena%20Ashley%20Guide.pdf>

⁴ CHERYL FORBES: The Radical Rhetoric of Caterina Da Siena, *Rhetoric Review* 23 (2004/2) 121–140, 131. [doi: https://doi.org/10.1207/s15327981rr2302_2]

⁵ SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Levelek*, Szent István Társulat, Budapest, 1983, 78. (ford. Csertő György)

A teremtett dolgokat is azért hozta Isten létre, hogy az embert szolgálják és támogassák különböző szükségleteiben.⁶ A lélek ezért Istennek dicsőítéssel, hálaival és teljes szeretettel tartozik, és egész lényével, minden képességével Istenre kell irányulnia. Arra teremtett, hogy Istent tegye meg a céljává, hogy Istenhez hasonlóvá váljon és hasonlóan szeressen: olyan legyen, mint egy fa, amelynek gyökere az alázatosság földjébe van elültetve, oldalhajtása az igaz megfontolás, veleje pedig a türelem. Ez a fa az erények illatos virágait virágozza sokféle illattal és a kegyelem gyümölcsét termi a felebarát számára.⁷ Az ember azonban megtagadta ezt, és az Istent megillető dicsőítést és szeretetet önmagának akarta adni – ennek következménye, hogy a test és a lélek is megromlott, lázadozik, és az örök kárhozatot érdemli. Isten azonban kimondhatatlanul szereti és meg akarja menteni az embert. Ezért az Atya elküldte Jézust, hogy út legyen az ember számára az Atyához. Ő a híd, amelyen keresztül az Atyához juthatunk, ő a fogadó a hídon, amelyben megpihenhetünk, és ahol saját testét és véréát adja nekünk. A híd kövei pedig az erények, amelyekre Jézus példát adott nekünk.

Már Szent Ágoston is Isten megismeréséhez és élvezetéhez köti a boldogságot, és Isten ismeretéhez önmaga megismerésén keresztül jut el. Aquinói Szent Tamás – a Szent Katalint egy évszázaddal megelőző domonkos rendi egyháztanító – szerint az ember célja a boldogság, amit az Istennel való szeretetkapcsolatban talál meg, akivel az erények útján egyesül.

Szent Katalin követi a két szent tanítását, és ő is az Istennel való egyesüléshez köti a boldogságot. Ez az öröm csak a mennyben lesz teljes, ugyanakkor már itt a földön is azok a boldogabbak, akik az erények útján járnak, mert ők sok vigasztalást találnak, és már előre ízlelik a mennyország előízét. Egyik hasonlatában Szent Katalin az erényes élet útját a hídon való járáshoz hasonlítja, míg a bűnös életet a híd alatt való járáshoz:

„A híd útja annyi örömet ad a rajta járóknak, hogy minden keserűségük örömmé és minden terhük könnyűvé lesz. A test sötétségében élnek ugyan, de megtalálják a világosságot; halandók ugyan, de örök életet találnak azáltal, hogy a szeretet érzületével és a hit világosságával ízlelik az örök Igazságot. Ez az örök Igazság ígéri, hogy megennyhíti azokat, akik értem fáradoznak, mivel Én hálás és elismerő vagyok, és igazságosan megadom mindenkinek azt, amit az igazságban megérdemel: ezért minden jó jutalmat és minden rossz büntetést kap. Nyelved

---

⁶ SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Dialógus*, i. m., 26. fejezet, 64.

⁷ Uo. 10. fejezet, 38.

nem volna elég elbeszélni, füled meghallani, szemed meglátni azt az örömet, melyet az talál, aki ezen az úton jár, hiszen a jót ízelel és abban részesedik [...].”⁸

Szent Katalin emberről alkotott elképzelésén Szent Ágoston hatása érezhető: átveszi Ágoston hármass felosztását a lélek képességeiről és az azokhoz kapcsolódó erényekről.⁹

A lélek három képessége e szerint a felosztás szerint az emlékezet, az értelem és az akarat. Az értelemhez a hit erényét kapcsolja, amelynek világosságánál az értelem Istent teszi a törekvései céljává, és őt szemléli. Az emlékezőképességhez a hála kapcsolódik, amely által az emlékezet elteli Isten jótéteményeinek emlékével. Az akarathoz kapcsolódik a szeretet, amely által az akarat egyesül Isten akaratával, Istent szereti mindenek fölött, és a felebarátot szeretetben szolgálja.

Amikor a három képesség, az emlékezet, az értelem és az akarat egymásra hatásáról beszél, Szent Katalin a lelket egy városhoz hasonlítja. Ez a város fallal van körülvéve, több kapuja is van, amelyek közül a három legfontosabb az akarat, az értelem és az emlékezet. Ezek közül az akarat az, amely fölött, ha akarjuk, mindig hatalmunk van, és ez őrizi a többi kaput. Ennek őre a szabad megfontolás, aki eldönti, mit enged be a kapun, és mit nem. Isten megengedi, hogy a többi kaput döngessék, ám az akarat csak a személy beleegyezésével tárul ki. Ha ez kitarul – mondja Katalin –, az összes többi ajtón is bevonul az ellenség, és az értelem megtelik világosság helyett sötétséggel, az emlékezet pedig megtelik az ellene elkövetett jogtalanságok emlékével, amely a lélekben gyűlöletet ébreszt. Az ilyen személy elteli erényekkel ellenkező gondolatokkal. Ha ezek a kapuk megnyílnak, ahelyett, hogy a személyt Istenben és az erényekben őriznék, akkor megnyílnak a test érzékei is, és megromlanak a cselekedetek, hiszen a lélekből fakad a cselekedet.¹⁰

Ezzel ellentétben, ha a lélek három képessége Isten vonzása alá kerül, akkor az akarat bezárul az önszeretet számára, és megnyílik az Isten dicsőségének vágyára és szeretetére, valamint a felebarát szeretetére, az értelem bezárul a világ élvezetei, hiúságai és nyomorúsága számára, és megnyílik az Igazság felé, az emlékezet bezárul az érzéki emlékezés számára, és megnyílik Isten jótéte-

---

⁸ Uo. 28. fejezet, 67.

⁹ MICHAEL B. HACKETT OSA: The Augustinian tradition in the mysticism of St. Catherine of Siena, in Frederick Van Fleteren – Joseph C. Schnaubelt – Joseph Reino (eds.): *Collectanea Augustiana. Augustine, Mystic and Mystagogue*, Peter Lang, New York, 1994, 493–512.

¹⁰ Uo. 144. fejezet, 265.

ményeinek emlékezetére. Így a lélek olyan, akár egy hangszer, amely jól van húrozva, és édes dallamot játszik, ami Istenhez vezet a benne nem hívőket is.¹¹

Szent Katalin többször beszél arról is, hogy az emberek milyen szoros kapcsolatban élnek egymással: senki nem tudja a saját lelkének szőlőjét úgy gondolni, hogy közben a szomszédét ne gondolná. Az egyes erényeket csak a felebarát közreműködésével gyakorolhatjuk: egyesek erényes élete példa a körülötte lévőknek, imáival és jócselekedeteivel szolgálatára van a másíknak, és gondoskodik a másíkról, amennyire az a másík üdvösségét szolgálja.

3. A HÁROM ISTENI ERÉNYRŐL

A továbbiakban a három isteni erényről lesz szó, mielőtt azonban rátérnénk ezek vizsgálatára külön-külön, nézzük meg, hogy miért is hívják ezeket isteni-eknek.

Szent Katalin *Dialógus*ában nem találunk külön részt, ami a három isteni erényről szólna, csak más témák tárgyalása során kerülnek elő ezek az erények, emiatt rövid magyarázatként Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae* című művének megfelelő részeit fogom alapul venni.

Szent Tamás Katalin előtt bő száz évvel élt domonkos rendi egyháztanító, akinek hatása a középkori teológiára meghatározó. Szent Katalin többször is említi a *Dialógus*ban világító mécsesként, amely megvilágítja az egyház testét.¹² Szent Tamás a *Summa Theologiae* második fő részének első felében tárgyalja az erények különböző fajtáit: ezek az értelmi, erkölcsi (azon belül a sarkalatos) és isteni erények. Az isteni erényeket úgy különíti el az értelmi és erkölcsi erényektől, hogy míg az előbbieket az ember természete szerintiék, és az emberi képességekkel megszerezhető természetes boldogságra irányulnak, addig az isteni erényeknek Isten a tárgyuk, általuk irányulunk megfelelően Istenre és a természetfeletti boldogságra.¹³ Erre a fajta tökéletesebb, Istennel való egységből fakadó boldogságra az ember csak Isten segítségével képes eljutni, önnön erejéből nem.¹⁴ Ez a boldogság az a tökéletes jó, amely után nem vágyódunk

---

¹¹ Uo. 147. fejezet, 274.

¹² Uo. 144, 203, 298.

¹³ *STh* I-II, q. 62. a. 2.

¹⁴ STEPHEN WANG: Aquinas on Human Happiness and the Natural Desire for God, *New Blackfriars* (2007/1) 322–334, 331. [doi: <https://doi.org/10.1111/j.1741-2005.2006.00136.x>]

már semmire, hiszen ha lenne még mire vágyódnunk, nem lenne az elért jó tökéletes és hiánytalan.¹⁵ Ez a tökéletes és végtelen jó pedig nem más, mint az Isten. Ahhoz, hogy létünk céljához, Istenhez közeledhessünk, szükségünk van tehát a három isteni erényre, a hitre, reményre és szeretetre. Ez a három erény már a földi életben is közösségbe von Istennel, amely aztán az örök üdvösségben teljesebbé válik.

Az isteni erények tehát olyan belénk öntött készségek, amelyek által a természetfeletti irányulunk. Szent Tamás antropológiájának vizsgálatakor láthatjuk, hogy ő az erényeket a lélek egyes *potentiájához* köti, amely által ezek a lelki képességek helyesen működnek, megfelelően a céljukra irányulva. Ezek az erények is a lélek egyes képességeihez kapcsolódnak: a hit az értelemhez, a remény és a szeretet pedig az akarathoz. Ezeknek az erényeknek a jellemzői, hogy a tárgyuk Isten, egyedül Isten önti belénk azokat, csak a Szentírásban található isteni kinyilatkoztatás miatt tudunk róluk, Isten az okuk, céljuk és beteljesedésük. Az isteni erények természete lényegileg meghaladja az emberi természetet, de részesedés szerint az ember így részesévé válik az isteni természetnek, miként a fa is részesedik a tűz természetében, ha meggyújtják.

Így ír ezekről Szent Tamás:

„Ámde e kettő (az értelem és az akarat) nem képes a természetfeletti boldogságra irányulni. Az 1Kor 2 szerint ugyanis »[...] szem nem látta, fül nem hallotta, ember szívébe fel nem hatolt, amit Isten azoknak készített, akik őt szeretik«. Ezért mindkettőt illetően szükséges volt, hogy az emberhez valami természetfeletti járuljon, ami őt a természetfeletti célra irányítja. Először az emberi értelemhez járulnak bizonyos természetfeletti elvek, amiket az ember Isten fényében fog fel. Ezek a hihető hitigazságok, a hit tárgyai. Másodszor pedig az akarat a természetfeletti célra egyrészt a szándék indulata szerint irányul, amely törekszik arra, mint amit lehetséges elérni, ami a reményhez tartozik, másrészt egyfajta szellemi egyesülés által, aminek a révén a természetfeletti célhoz hasonlóan, és ez a szeretet által megy végbe.”¹⁶

Szent Tamás keletkezés szerinti sorrendbe rendezi az isteni erényeket. Ez a sorrend pedig a következő: első a hit, majd a remény és végül a szeretet. Ennek az az oka, hogy a törekvés csak arra tud irányulni, amit az értelem elé helyez mint a törekvés tárgyát. Az értelemhez a hit erénye kapcsolódik, tehát a hit lesz az

---

¹⁵ Uo. 322.

¹⁶ *STh* I-II, q. 62. a. 3.

első teológiai erény. A hitet követi a remény, mivel az ember azt szereti csak, amit a maga javának fog fel. Szükségünk van tehát a reményre, hogy Istent a magunk javának ismerjük fel, ezután vagyunk képesek rá, hogy szeretettel rá irányuljunk.¹⁷

Nézzük meg tehát közelebbről ezt a három isteni erényt! Vizsgálatuk során a keletkezés szerinti sorrendben fogunk haladni.

4. A HITRŐL

Szent Katalin a hit erényét az értelemhez kapcsolja. Az értelmet egy szemhez hasonlítja, amelyet a kegyelem világít meg:

„Látod tehát, hogy az értelem szeme a kegyelem által egy beléárasztott természetfölötti világosságot kap, amely fölötte áll a természetes világosságnak: általa a doktorok és a többi szentek felismerték a fényt a sötétségben, így a sötétségből fény lett.”¹⁸

Enélkül a fény nélkül az ember olyan, mint az, akinek a szemét egy kendővel takarták el – nem képes az értelmét a legtökéletesebben használni, az ugyanis a kegyelem által „képes” lenne Istenre. Szerinte a hit célja, hogy a lélek láthassa Isten iránta való szeretetét:

„Ó, drága leányom, nyisd fel az értelem szemét, hogy meglásd szeretetem mélységét. Nincs olyan értelmes teremtmény, akinek a szíve ne oldódna fel a szeretet érzületétől.”¹⁹

Isten azért áraszt el minket a hit világosságával, hogy felismerjük az irántunk való szeretetét, és ezáltal vágyakozást ébresszen bennünk önmaga iránt:

„Krisztus tehát oly módon vonzott magához mindeneket, hogy megmutatta irántatok való kimondhatatlan szerelmét, hiszen az ember szívét mindig vonzza a szeretet. Nem mutathatott volna nagyobb szeretetet, aki életét adta értetek.

---

¹⁷ *STh* I-II, q. 62. a. 4.

¹⁸ SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Dialógus*, i. m., 85. fejezet, 145.

¹⁹ Uo. 111. fejezet, 193.

És az embert nagy erővel vonzza ez a szeretet, feltéve, hogy nem áll ellent nagy tudatlanságában, hanem engedi vonzani magát.”²⁰

A hit tehát az az erény, amely az embert elsődlegesen Istenre irányítja, és ez a kegyelem által történik meg, amely által láthatjuk, hogy Isten mennyire szeret minket, és vágyik a szeretetünkre. Ez a megismerés indítja fel a vágyat a viszonszeretésre. Szent Katalin a hit erényét, annak dinamizmusát rendkívül affektíven közelíti meg: a lélek, amely a hit világosságánál felismeri Isten szeretetét a saját emberi méltóságában és Jézus érte ontott vérében, ennek a hatalmas szeretetnek a viszonzására vágyik, és ez lendíti Isten felé.

Szent Katalin szerint, amikor egy személy eljut az érteleme használatára, ha gyakorolja az erényeket, akkor megőrzi a hit világosságát, és gyümölcsöt terem a felebarát számára: mint az asszony, aki gyermeket szül a férjének, ő is erényeket szül Jézusnak, aki az ő lelkének szeretett férje. Annak a hite halott és nem érdemszerző, aki nem cselekszi a szeretet cselekedeteit. Az ilyen emberről így ír Szent Katalin Istent megszólaltatva:

„Nem szeret engem, s mivel nem szeret, nem szereti azt sem, akit én szeretek, azaz felebarátját, és nem találja örömét abban, hogy a nekem tetsző dolgokban, azaz az igaz és királyi erényekben tevékenykedjen.”²¹

Istennek az tetszik, ha látja bennünk az erényeket, nem azért, mert akkor hasznosak vagyunk a számára – hiszen mi nem tudunk hasznot hozni neki –, hanem mert akkor megjutalmazhat minket önmagával, aki maga az örök élet.²² Szent Katalin szerint ugyanakkor minden jó jutalmat nyer, még az a jó is, amit kegyelem nélkül hajtunk végre (tehát a halálos bűn állapotában, szeretet nélkül), de a kegyelem nélküli jótettek nem értékesek az örök életre. Ezekért itt a földön ad az Isten jutalmat úgy, hogy egy szolgáját imádságra indítja azért a személyért, vagy időt kap még a megtérésre, vagy mulandó javakat, ugyanis az isteni jószág minden kicsi jót viszonzni akar. Ha azonban az ilyen személy nem tér meg, nem kapja meg az örök élet jutalmát.²³

---

²⁰ Uo. 26. fejezet, 64.

²¹ Uo. 46. fejezet 90.

²² „A ti javatok miatt tetszenek nekem az erények, mert így van, amiért megjutalmazalak benneteket önmagammal, aki az örök élet vagyok.” SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Dialogus*, i. m., 46. fejezet, 90.

²³ Uo. 46. fejezet. 90.

Szent Katalin a hit növekedéséhez, az Istennel való egységhez kapcsolja a tisztulást. A szemünket Isten érzületén kell tartanunk, az emlékezetet pedig megtöltenünk Isten szeretetének emlékével.²⁴ A tiszta szívből pedig helyes élet és jócselekedetek fakadnak.

A szív tisztulása egyszerre feltétele és következménye is az Istennel való kapcsolatnak. Az istenfélelemről szóló részben láthatjuk majd, hogy annak a legalsó fokán lévő személy először elsősorban arra törekszik, hogy megszabaduljon a bűneitől és rossz szokásaitól, tehát egy nagyon intenzív tisztulási szakaszon megy át. Ez a tisztulás segíti abban, hogy később a személy örömét lelje az Istenben. Ebben a kapcsolatban előre haladva lesz a lélek egyre tisztább attól függően, hogy milyen mértékben egyesült Istennel.

5. A REMÉNYRŐL

Az isteni erények között keletkezési sorrendben a második a remény. Szent Tamás szerint csak ennek a birtokában vagyunk képesek Istent helyesen szeretni, mert csak azt tudjuk szeretni, amit elérhetőnek tapasztalunk, és a saját javunknak fogunk fel.

Szent Katalin a remény erényéről is többször ír a *Dialógusban*. Szerinte a remény úgy születik meg egy emberben, hogy a hit világosságánál szemléli Jézus drága Véréét:

„Mindezekén túl megadtam a remény enyhületét annak az embernek, aki a szentséges hit világosságával szemléli a Vér váltságdíját, amelyet érte fizettek, s amely szilárd reményt és bizonyosságot ad neki üdvössége felől.”²⁵

Emellett Szent Katalinnál a remény nagyon erősen kapcsolódik a gondviseléshez: Isten minden helyzetben gondot visel az egyén üdvösségére, és megad mindent, ami szükséges hozzá, így az embernek mindig van oka a reményre. A gondviselés a világ kezdetétől jelen volt, és jelen is marad, és soha nem hagyja el azt, aki valóban remél Istenben.²⁶

Az életben viselt nehézségek is a gondviselés eszközei:

---

²⁴ Uo. 100. fejezet, 174.

²⁵ Uo. 136. fejezet, 249.

²⁶ Uo. 136. fejezet, 250.

„Az első világot nem szabadítottam meg attól, hogy sok szorongattatás töviseit teremje, s az ember így mindenben lázadást találjon. Ez nem gondviselés nélkül történt, és nem a károtokra, hanem nagy gondviseléssel és a javatokra, azért, hogy elvegyem az embertől a világba vetett reménykedést, önmagam, az ő célja felé irányítsam és siettessem, s így legalább a zaklatások kellemetlenségei miatt szabadítsa meg szívét és érzületét a világtól.”²⁷

A remény elsődleges tárgya tehát Isten, a vele való egyesülés az üdvösségben. Szent Katalin *Dialogus*ában ez a gondolat – a remény örök üdvösségre való kizárólagos irányultsága – hangsúlyosan jelenik meg. Senki sem szolgálhat két úrnak: az ember vagy Istenben remél, és ezért őt szolgálja, vagy önmagában és a világban, és akkor azt szolgálja, de a kettő együtt nem lehetséges:

„Amíg az ember önmagában és a világban remél, nem remél bennem, mert a világ, azaz az ember világi vágyai gyűlöletesek számomra [...] hiszen a világban és bennem nincsen semmi közös. Az a lélek azonban, aki tökéletesen bízik bennem, és egész szívvel és teljes érzületével nekem szolgál, szükségszerűen és azonnal elveszíti a világba vetett reményt, azaz azt a reményt, amelyet saját törekénységébe vetett.”²⁸

A sienai misztikus a „valamiben remélni” kifejezést úgy érti, hogy attól a valamitől várja a személy a boldogságát, ami az ő reményének a tárgya. Ha a személy a hit által tisztán lát, akkor a reményét Istenbe veti. Ha a személy nincs megvilágosítva a hit által, akkor még nem fogta fel, hogy minden jót, így a boldogságát is Istentől kell várnia és benne megtalálnia.²⁹

Szent Katalin beszél arról, hogy mi minden segítheti még az egyént az üdvössége felé. Az egyik a többi ember közbenjárása. Erről azt mondja, hogy minden embernek kötelessége imádkozni általában az emberiségért és a körülötte élőkért, valamint hogy erre Isten (aki az elsődleges ok) indítja azt, aki a közbenjárást végzi. Az angyalok szintén Isten parancsára segítenek minket az üdvösség útján: őriznek és szent sugallatokat adnak nekünk.³⁰

A reménnyel ellenkező bűnök a kétségbeesés és a vakmerőség. Szent Katalin szerint a kétségbeesett ember tévesen azt gondolja, hogy az ő bűne nagyobb,

---

²⁷ Uo. 141. fejezet, 257.

²⁸ Uo. 136. fejezet, 250.

²⁹ Uo. 141. fejezet, 256.

³⁰ Uo. 120. fejezet, 209.

mint Isten jósága és irgalmassága. Emellett az ilyen személy csak a maga kárát fájlalja, de az Isten ellen elkövetett megbántást nem, ezért kárhozatra jut:

„A boldogtalan kétségbeesésében irgalmamat veti meg, mert a bűnét nagyobb-nak tartja, mint az én jóságomat és irgalmasságomat. Aki pedig ebbe a bűnbe esett, nem bánkódik és nem érez fájdalmat megbántásom miatt, ahogy kellene. Fájlalja a maga kárát, de az ellenem elkövetett megbántást nem, ezért kapja az örök kárhozatot.”³¹

Azt állítja az ilyen személyről, hogy ha bánkódott volna Isten megbántása miatt, és reménykedett volna Isten irgalmasságában, megtalálta volna azt, mert Isten irgalmassága nagyobb, mint az összes bűn, amit bárki elkövethet.³²

A vakmerőséggel kapcsolatban még arra hívja fel a figyelmet a sienai misztikus, hogy az ember nem képes azt megtenni, hogy ne változzék: vagy növekszik az erényben, vagy a bűnös életben. A vakmerő ember nem halad előre az erényben, mert nem tartja szükségesnek, hogy erőfeszítéseket tegyen, ezért hátrafelé halad, és távolodik tőle.³³

Amennyiben valakiben a remény helyesen irányul Istenre, kialakul benne az istenfélelem ajándéka. Akiben hatékonyan működik a Szentlélek ezen ajándéka, az fél attól, hogy Istent megbántja, és hogy tőle elszakad. Ennek négy fokozata jelenik meg Szent Katalinnál.

Az első állapotban levőket a világ szolgálóinak nevezi. Aki ebben az állapotban van, az a rossztól, fájdalomtól való félelmében eltávolodik Istentől. Fél, hogy elveszíti, amije van, és hogy nem lesz az övé, amire vágyik.³⁴

A második a szolgáló félelem: az ilyen személy fél a büntetéstől, ezért kezdi el gyakorolni az erényeket. Azt mondja Szent Katalin a szeretet ezen fokáról, hogy nem érdemszerző, de ez a kiindulópontja az emberben a helyes istenfélelem kialakulásának.

A harmadik a gyermeki félelem: akiben ez kialakul, az fél az Istentől való eltávolodástól. Azért kerüli a bűnt a gyermeki félelemmel rendelkező személy, mert nem akar elszakadni Istentől. Azt írja az ilyen emberekről Szent Katalin,

---

³¹ Uo. 132. fejezet, 238.

³² Uo.

³³ Uo. 49. fejezet, 95.

³⁴ Uo. 47. fejezet, 93.

hogy elveszítik önmagukat, nem rettennek el a szenvedéstől, sem a saját vigasztalásuk elvesztésétől.³⁵

A sienai misztikus még egy köztes fokot említ meg a gyermeki félelem és a szolgálai félelem között, ez pedig a béres lelkületű ember, aki nemcsak a büntetéstől való félelmében kerüli a bűnt, hanem a jutalom érdekében teszi a jót is. Az ilyen ember szeretete azonban még nem gyermeki, mert nemcsak Isten szeretetéért cselekszik vagy nem cselekszik, hanem az Isten által adott jutalom reményében. Amennyiben elveszíti ezt a jutalmat (például örömet, lelki békét), megzavarodik, és sokszor a jutalom hiánya miatt abbahagyja erénygyakorlatait is. Szent Katalin szerint először az emberben kialakul a szolgálai félelem, utána megízleli a személy az örömet s a hasznot Istenben. Ennek hatására kialakul a béresszeretet, majd ez a szeretet fiúivá növekszik.³⁶

Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy Aquinói Szent Tamás szerint az istenfélelem legkisebb foka, a szolgálai félelem is a Lélektől van, hiszen a bűn elhagyására motivál, tehát jó.³⁷ A szolgálai félelem létezhet együtt a szeretettel, ugyanis mindkettő a Szentlélek ajándéka. Ezen felül a gyermeki félelemmel rendelkező személy is fél a bűn büntetésétől, tehát az Istentől való elszakadástól,³⁸ a szeretet növekedésével ugyanis nem szűnik meg a félelem, de a szolgálai félelem szolgálalkúsége eltűnik.³⁹ Az istenfélelem ajándéka tehát segít minket az Istennel való egység fenntartásában.

6. A SZERETETRŐL

Végezetül harmadik isteni erényként a szeretetet vizsgáljuk meg, a hithez és a reményhez hasonló módon. A keletkezés szerinti sorrendben ez a harmadik, hiszen „csak aki ismer, az szeret”,⁴⁰ és csak azt szereti, amiben reménykedik, mert a maga javának véli.⁴¹ Elérkeztünk tehát a harmadik isteni erényhez, amely a legkiválóbb erény, mert magát Istent éri el.⁴²

---

³⁵ Uo. 77. fejezet, 132.

³⁶ Uo. 60. fejezet, 108.

³⁷ *STh* II-II, q.19.a4.

³⁸ *STh* II-II, q.19.a6.

³⁹ *STh* II-II, q.19.a10.

⁴⁰ *STh* I-II, q. 27.a.2.

⁴¹ *STh* I-II, q. 62. a.4.

⁴² *STh* II-II, q. 23. a.6.

Szent Katalin a szeretetet az érzülethez és az akarathoz köti. A szeretetet inkább érzületnek írja le: ez az az érzület, ami a saját akaratumk megtagadására, Isten akaratanak magunkévá tételére és az erények gyakorlására serkent.⁴³ A szeretet Istennel való egyesítő hatását is az érzülethez köti.⁴⁴ Máskor azonban a szövegkörnyezetből érthető, hogy a szeretet alatt akarati tevékenységet is ért.⁴⁵ Szent Katalinnál a szeretet tárgya ugyanúgy elsődlegesen az Isten. Jellegetesen Szent Katalin-i azonban a gondolat, ahogyan ő ennek a szeretetnek a megfoganasát leírja: ez pedig a helyes istenismeretben és önismeretben történik. A lélek ebben a helyes önismeretben felismeri, hogy minden érdemtelenége ellenére Isten a teremtéskor hatalmas méltósággal ruházta fel, és mindig szeretettel veszi körül, és a szeretettségének ez a tapasztalata arra készteni, hogy viszontszeresse Istent, aki ennyire szereti őt. Szent Katalin a szeretetet teszi meg az erény alapjának, és a szeretet nélküli cselekedeteket nem nevezi önmagukban sem jónak:

„Mondtam már, hogy minden jót és minden tettüket a felebarát közvetítésével teszik az emberek. Jót cselekedni ugyanis csak az irántam való szeretetben vagy a felebarát szeretetében lehet: ami nem szeretetben történt, az nem lehet jó cselekedet akkor sem, ha a külső tett erényes volt.”⁴⁶

A *Dialógus*ban többször is hangúlyosan megjelenik a gondolat, hogy az Isten iránti szeretet a felebarát szolgálatában kell, hogy megnyilvánuljon. Ennek az oka, hogy a felebaráti szeretet és az Isten iránti szeretet egy és ugyanaz:

---

⁴³ „[...] mindent a jó és a tetszés színezete szerint szeret az érzület és lát az értelem” Vö. SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Dialógus*, i. m., 51. fejezet, 98.

⁴⁴ „Úgy tűnik, erről beszélt Krisztus, amikor így szólt: Aki szeret engem, megtartja szavamat, és én kinyilatkoztatom neki magam, és egy lesz velem, én meg ővele. Több helyen is találunk hasonló szavakat, melyekből láthatjuk, hogy Ő – aki az Igazság – és a lélek a szeretet érzülete által egy másik Krisztussá egyesül.” Vö. SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Dialógus*, i. m., 1. fejezet, 21. „Lássad tehát, hogy Igazságom az igazat mondta ezekkel a szavakkal: Aki szeretni fog, egy valóság lesz velem, mivel ha követitek az Ő tanítását, a szeretet érzülete által egy valóság lesztek velem.” Vö. SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Dialógus*, i. m., 62. fejezet, 110.

⁴⁵ „Lásd meg azokat, akik a szeretet – sok igaz és királyi erénnyel ékesített – menyegzős ruhájába öltöztek, és ezen erények által egyesültek velem a szeretetben. S ezért ha azt kérdeznéd tőlem: kik ezek? – azt felelném: Ők az én hasonmásaim, mert elvesztették és megtagadták saját akaratumkat és magukra öltvén az én akaratumat, egyesülnek velem, és hasonlónvá lesznek hozzám.” Vö. SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Dialógus*, i. m., 1. fejezet, 21.

⁴⁶ SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Dialógus*, i. m., 145. fejezet, 269.

„Ha a szeretet által megfogant benne az erény, hamarosan világra hozza azt a felebarátja felé: máskülönben nem is volna igaz, hogy megfogant benne. Ha igazságban szeret engem, biztosan hasznára lesz a felebarátjának. És ez nem is lehet másképp, hiszen az irántam való szeretet és a felebarát szeretete egy és ugyanaz a valóság: amennyire engem szeret a lélek, annyira szereti a felebarátot, mert az iránta való szeretet tőlem való.”⁴⁷

A tökéletes szeretetben élő ember egyik ismertetőjele, hogy hűségesen szolgál felebarátjának annak hálátlanságától függetlenül, hiszen a másik szeretésében nem a maga javát keresi. Az ilyen személyben a megfeszített Jézus a példájuk – mondja Katalin –, aki nem hátrált meg az emberek hálátlansága és sértegetései miatt sem, és nem szállt le a keresztről a fájdalom és gyalázat ellenére sem.⁴⁸

Ennek a másik felé forduló alázatos szeretetnek az ellenkezője a helytelen önszeretet. Szent Katalin ezt tartja minden bűn princípiumának.⁴⁹ Ez a fajta rendetlen szeretet fájdalmat, zavart és elszigeteltséget okoz annak, aki nem hajlandó kivetközni belőle. Az ilyen személyek pont amiatt szenvednek, mert az a céljuk, hogy elkerüljék a szenvedést. Akiben ez megfogant, az nemcsak nem szereti a felebarátját, és közömbös a jelenléte, hanem árt is:

„Ha az ember nem teszi a jót, abból az következik, hogy a rosszat teszi. S ki-nek teszi ezt a rosszat? Mindenekelőtt önmagának, aztán a felebarátjának. Nem nekem, akinek nem tud ártani; hacsak nem annyiban, hogy én a magaménak számítom, amit mások ellen követett el.”⁵⁰

A *Dialógus*ban szintén sokszor megjelenik a bűnös személyekhez való helyes hozzáállás. A szeretetben élő ember a bűnt elkövető iránt részvétet érez, és imádkozik a bűnösökért Istenhez. Nem méltatlankodik mások felett, és nem alkot ítéletet mások fölött.⁵¹ Ha meg is bántják, a bűnre mindig a megfelelő erénnyel válaszol: az igazságtalanságra türelemmel, a haragra szelídséggel és jósággal, az irigységre és jogtalan ellenszenvre szeretettel.⁵²

Így az Istent szerető lélek olyanná válik, mint egy hangszer, ami jól van felhúrozva, és édes dallamot játszik, amit mindenkinek hallania kell, és ez sokszor

---

⁴⁷ Uo. 7. f., 34.

⁴⁸ Uo. 77. f., 133.

⁴⁹ Uo. 7. fejezet, 34.

⁵⁰ Uo. 6. fejezet, 32.

⁵¹ Uo. 100. fejezet, 173.

⁵² Uo. 8. fejezet, 35.

horogra akasztja a bűnösöket is.⁵³ Isten megteheti azt, hogy más közbenjárására megnyitja a keményszívűeket, és lelkük zárját feltöri: megerősítheti az akarukat, és arra hangolhatja a teremtményeit, hogy akarják azt, amit önmaguk akarata szerint nem akarnának.⁵⁴

Ez a fajta imádságos és erényes szeretet azokra jellemző, akik az Istenhez való közeledésben már előre haladtak, nem pedig a kezdőkre. Szent Katalin is tisztában van azzal, hogy a szeretetben növekedni kell, és ír is ennek a mikéntjéről, valamint a szeretet egyes fokairól.

Szent Katalin sokat foglalkozik a szeretetben való növekedéssel, nála ez központi téma, amit a *Dialógus* különböző fejezeteiben más és más hasonlattal ír le. Ő is három fokot különböztet meg a szeretetet gyakorló motivációja szerint, és ezeket többféleképpen is megnevezi. Ezek a megnevezések a következők: az Istenhez vezető híd három lépcsője, amelyek a keresztre feszített Jézus lábai, szíve és szája,⁵⁵ másol szolgálai, baráti és fiúi szeretet,⁵⁶ megint másol az erény útján való tökéletlen, tökéletesebb és igen nagy tökéletességű járás.⁵⁷ A fokozatok vizsgálatának alapjául most a szolgálai, baráti és fiúi szeretet hasonlatát vesszük.

Szent Katalin szerint a szolgálai szeretetben élő személy igyekszik a bűnt elkerülni, de ennek még nem az az oka, hogy szereti az Istent, hanem az, hogy fél a bűnért járó büntetéstől. Ez az oka annak, hogy kiveszik belőle a vícium⁵⁸ szeretete.⁵⁹ Ha kitar ebben a szolgálai szeretetben, akkor felér a következő fokra, ami a baráti szeretet. Az ebben élők már ízlelik Isten édességét, és megfogyan bennük az erény szeretete, de Istent még nem önmagáért szeretik, hanem azért a haszonért, ami együtt jár az Isten szeretetével. Ha azonban a haszon és az édesség nem követi az erényes tettet, gyakran elcsüggednek:

„Tudd meg tehát, hogy amikor az én szolgálóm tökéletlenül szeret engem, inkább a vigasztalást keresi – melynek kedvéért szeret –, mint engem. Ez abból a tényből lehet meglátni, hogy felháborodik, amikor hiányzik a lelki vagy az időleges vigasztalása.”⁶⁰

---

⁵³ Uo. 147. fejezet, 274.

⁵⁴ Uo. 134. fejezet, 244.

⁵⁵ Uo. 26. fejezet, 64.

⁵⁶ Uo. 63. fejezet, 111.

⁵⁷ Uo. 59. fejezet, 106.

⁵⁸ A vícium bűnös készséget jelent, a rossz cselekedetekből kialakuló készség a rossz elkövetésére. (vö. *A Katolikus Egyház katekizmus*, Szent István Társulat, Budapest, 2002, 1865.)

⁵⁹ SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Dialógus*, i. m., 78. fejezet, 135.

⁶⁰ Uo. 67. fejezet, 119.

Szent Katalin szerint ez az attitűd még nem tökéletes, hiszen jelen van benne a rendetlen önszeretet, az ilyen személyből még hiányzik a tökéletes, fiúi szeretet. Javasol azonban orvosságot is erre az állapotra, méghozzá az imádságot:

„A léleknek tehát férfiasan fel kell serkentenie magát ezzel az édesanyával, az imádsággal.⁶¹ Ezt teszi az a lélek, aki bezárkózott az önismeret házába, és eljutott Isten barátságára és a fiúi szeretetre. Ha nem így tenné, megmaradna az állandó lanyhaságban és tökéletlenségben, és szeretete csak akkora lenne, amennyi haszna és az öröme bennem és a felebarátjában.”⁶²

Szent Katalin szerint a következő fokra, vagyis a fiúi szeretetre csak kevesen jutnak el.⁶³ Isten, hogy a lelket tökéletesítse, visszavonul az érezhető vigasztalással, de nem a kegyelemmel. Ilyen időszakban fontos a kitartó és szüntelen imádság.⁶⁴ A tökéletes szeretetben élő lélek meggyűlöli saját érzékiségét és a vizsgátlások feletti örömeit, és ezáltal szert tesz a türelem erényére.⁶⁵ Békéje és nyugalma van, mert az akarata halott, és egyesült Isten akaratával. A lélek a lehető legtökéletesebben és minden akadály ellenére szeret. Az embereket csak Istenért szereti, ezért nem türelmetlen.⁶⁶

7. TÁVLATOK

Vizsgálatunk során láthattuk tehát, hogy bár a *Dialógus*ban nincsen külön fejezet Szent Katalin antropológiájáról, sem a három isteni erényről szóló gondolatairól, azokat mégis megtalálhatjuk némi kutatás során a műben. A szent e három erényt gyakorlati szempontból közelíti meg, tisztázza azoknak helyes irányultságát, valamint a hozzájuk kapcsolódó bűnöket vagy a bennük való nő-

---

⁶¹ Szent Katalin az imádság alatt nemcsak a szóbeli vagy benső imát érti, hanem a felebaráti szeretet cselekedeteit is: „Állapotának megfelelően és szent akaratának ösztönzése szerint mindenkinek munkálkodnia kell a lelkek üdvösségéért. Amit a felebarát üdvösségéért szóval vagy cselekedettel tesznek, az anyyi, mint imádság; csak fel ne hagyjanak azzal az imádsággal, amit a kellő időben el kell végezni.” SZIÉNAI SZENT KATALIN: *Dialógus*, i. m., 66. fejezet, 119.

⁶² Uo. 66. fejezet, 119.

⁶³ Uo. 57. fejezet, 105.

⁶⁴ Uo. 63. fejezet, 112.

⁶⁵ Uo. 73. fejezet, 126.

⁶⁶ Uo. 76. fejezet, 131.

vekedés módját. Mindhárom erényről oly módon beszél, hogy az egyszerűen érthető és befogadható legyen, és célja, hogy vágyat keltsen azok gyakorlására.

Szent Katalin stílusa magával ragadó és motiváló, az Istennel való szorosabb kapcsolatra ösztönöz, és eszközöket, útmutatást is ad annak realizálására.

A sienai szent több helyen is ír a tökéletes szeretetben élőkről, az egyik leggyönyörűbb hasonlata a *Dialógus* 119. fejezetében található. Ez egy hat oldal hosszú fejezet (az egyik leghosszabb), amelyben a sienai misztikus a tökéletes szeretetben élők erényeit írja le, és szinte tapintható az a kitörő öröm és elégedettség, amit ezeket az embereket szemlélve érez. Ebben a fejezetben Istent a naphoz hasonlítja, akihez a tökéletes szeretetben élők egészen hasonlatossá válnak. A tökéletes lelkek ebben az állapotban:

„átveszik a nap tökéletességét és – mivel magukra öltöttek engem, s a lélek képességei megteltek velem, az igazi Nappal –, úgy tesznek, mint a nap. A nap melegít és világít, és melegével termővé teszi a földet [...].

Melegükkel sarjadásra készítetik a terméketlen lelket, megvilágosítják őket a tudomány világosságával, s miközben elűzik a halálos bűnök és a sok hitetlenség sötétségét, újra rendezik azok életét, akik rendetlenül éltek a bűnök sötétségében és a fagyban, mert meg vannak fosztva a szeretettől. Igazán olyanok, mint a nap, mert a nap tökéletességét tőlem, az igazi Naptól vették, a szeretet érzülete által ugyanis egy valóság lettek velem [...],

A szent Egyház javáért és üdvösségéért, valamint a szentséges hit terjedéséért buzgólkodva igaz türelemmel vetették magukat szorongatások tövisei közé, és vállaltak minden veszedelmet: és így az alázatos és szüntelen imádság, s az epedő vágyakozás illatos tömjénfüstjét árasztották [...].

Nyelved nem volna elég elbeszélni az erényeiket, s értelmed szeme nem volna elég, hogy meglássa a gyümölcsöt, amit ők nyernek az örök életben, s amit mindazok meg fognak kapni, akik az ő nyomdokaikat követik. Drágakövekként állnak szí-nem előtt, mert én összegyűjtöttem fáradalmaikat és a világosságot, melyet maguk körül az erény illatával együtt sugároztak a szent Egyház misztikus testében.”⁶⁷

Ez a fejezet célként is lebeghet a szemünk előtt, egyfajta életprogramot adva a hitét mélyen megélt keresztény ember számára.

Úgy vélem, hogy ezt a könyvet nagy haszonnal forgathatja mindenki, aki törekszik az Istennel egyesült, neki tetsző életre.

---

⁶⁷ Uo. 119. fejezet, 203–207.